

- <https://www.unian.ua/politics/10011281-poroshenko-zaklikav-polshchu-utrimatis-vid-krokiv-yaki-zagrozhuyut-dialogu-z-istorichnih-pitan.html>.
2. The law of Poland on crimes during the Holocaust: the reaction of Israel has appeared [Zakon Pol'shchi pro zlochyny za chasiv Holokostu: z'yavylasya reaktsiya Izrayilyu]. Available at: <https://ukr.segodnya.ua/world/europe/zakon-polshi-o-prestupleniyah-vo-vremena-holokosta-poyavilas-reakciya-izrailiya-1109180.html>.
 3. Adoption of the "Anti-Bandera Law" in Poland: TOP-5 reactions of the world community [Ukhvalennya "antybanderivs'koho zakonu" v Pol'shchi: TOP-5 reaktsiy svitovoyi spil'noty]. Available at: <https://ukr.segodnya.ua/world/europe/prinyatie-antibanderovskogo-zakona-v-polshe-top-5-reakciy-mirovogo-soobshchestva-1110892.html>.
 4. An attempt to "wash out" the part of history: reaction of the world to the Polish law on the Institute of National Memory [Sproba "vymyty" chastyntu istoriyi: reaktsiya svitu na pol's'kyy zakon pro Instytut natspam'yati]. Available at: <https://www.5.ua/polityka/polshcha-namahaietsia-vymyty-chastyntu-istorii-reaktsiia-svitu-na-polskyi-zakon-pro-instytut-natspamiati-16539.html>.
 5. The United States reacted to the signing by Poland of a "law on banderism" [SShA vidreahuvaly na pidpysannya Pol'shcheyu "zakonu pro banderyzm"]. Available at: <https://www.slovoidilo.ua/2018/02/07/novyna/svit/ssha-vidreahuvaly-pidpysannya-polshcheyu-zakonu-pro-banderyzm>.
 6. Ukrainian reaction to changes in the law on the Institute of National Remembrance [Reaktsiya ukrayintsiv na zminy do zakonu pro Instytut natsional'noyi pam'yati]. Available at: <http://www.polradio.pl/5/39/Artykul/348521>.
 7. Andrushkiv B. Necropolis of the Ternopil region, or what the silent graves tell [Nekropoli Ternopil'shchyny, abo Pro shcho rozpovidayut' movchazni mohyly]. Ternopil, Textbooks and manuals, 1998, 96 p.
 8. Mykhaylo Lozyns'ky. The bloody book. Part I: Materials for the Polish invasion on the Ukrainian lands of the Eastern Galicia in 1918/1919 [Krivava Knyha. Chastynta I: materiyaly do pol's'koyi invaziyi na ukrayins'ki zemli Skhidnoyi Halychyny 1918/1919 roku]. Vienna, Edition of the Government of the Western Ukrainian People's Republic, 1919, 99 p.
 9. Karmans'ky P. The bloody book. Part II: Ukrainian Galicia under the occupation of Poland in the years 1919 – 1920 [Krivava Knyha. Chastynta II: Ukrayins'ka Halychyna pid okupatsiyeyu Pol'shchi v rr. 1919 – 1920]. Vienna, Edition of the Government of the Western Ukrainian People's Republic, 1921, 242 p.

Отримано 23.01.2018

УДК 347.734 (477) «18»

Андрій КРИСЬКОВ; Володимир ГРУЗІН

Тернопільський національний технічний університет
імені Івана Пулюя, Тернопіль, Україна

ДЕРЖАВНІ УСТАНОВИ ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ.)

Резюме. Перед проведенням реформи 19 лютого 1861 р. у Російській імперії були ліквідовані всі державні установи, які здійснювали кредитування під заставу населених маєтків. Капіталістичні перетворення у сільському господарстві вимагали значних інвестицій і засвідчили необхідність державних іпотечних кредитних установ. Вони були створені й діяли у вигляді Селянського і Дворянського державних земельних банків. Це були станові установи. Основним їхнім завданням було забезпечення матеріальних інтересів землевласників. Надаючи пільгові іпотечні кредити, вони сприяли переходу земельної власності від дворян до селян. З іншого боку, їхня діяльність, побудована на станових засадах, забезпечувала консервацію феодальної власності на землю.

Ключові слова: іпотечний кредит, Правобережна Україна, банк, землеволодіння, дворянство, селянство.

Andriy KRYSKOV, Volodymyr HRUZIN

Ternopil Ivan Puluj National Technical University, Ternopil, Ukraine

STATE-OWNED INSTITUTIONS of MORTGAGE LOAN in the PROVINCES of RIGHT BANK UKRAINE (END of 19 CENTURY)

Summary. In the Russian Empire before the reform was put in place on February 19, 1861, all state organizations that extend credit on the pledge of inhabited estates were liquidated. Capitalist transformation in agriculture demanded key investment and certified the need of state mortgage credit institution. They were created and acted as Noble land bank and Peasant land bank. It was class institutions. Their main task was to produce financial interests of landowners. Providing privileged mortgage loan they encourage transferring the landed property from the nobility to the peasants. On the other hand, their activity was based on class bases, it ensured suspension of feudal land ownership.

Key words: mortgage loan, Right Bank Ukraine, bank, land tenure, nobility, peasantry.

Постановка проблеми. Перед проведенням реформи 19 лютого 1861 р. у Російській імперії були ліквідовані всі державні установи, які здійснювали іпотечне кредитування під заставу населених маєтків. Капіталістичні перетворення в сільському господарстві вимагали значних інвестицій і поставили на порядок денний проблему іпотечного кредитування. Результати соціально-економічного розвитку країни на середину 1870-х рр. змусили звернути увагу на необхідність організації державною довгострокового іпотечного кредитування селянства, що стало б корисним і для поміщицтва. Селянство було основним платником податків у державі. Відсутність у нього достатньої кількості земель при високому природному прирості населення та швидкому дробленні наділів знижувала його платоспроможність. Це змусило урядові кола імперії в кінці 1870-х рр. розпочати опрацювання питань організації системи продажу в кредит поміщицької землі селянам. Найдієвішими заходами для подолання малоземелля селян були визнані зниження викупних платежів та надання селянам, шляхом отримання довгострокового кредиту, можливості набувати у приватну власність земельні угіддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія банківського кредиту в колишній Російській імперії кінця XIX ст. представлена багатьма працями, серед яких вирізняються дослідження А.Н. Зака, В.Є. Кириченка, Н.А. Проскурякової та ін. [див.: 2; 3; 4; 6; 11; 14; 15; 17; 18; 20; 25].

Мета статті – аналіз функціонування державних установ іпотечного кредитування в губерніях Правобережної України (Волинська, Київська і Подільська) другої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Розроблення й затвердження положення про Селянський земельний банк відбувалися з 20 травня 1881 р. до 26 квітня 1882 р. Первісний варіант, розроблений у грудні 1881 р., ініціював дискусію, яка розділила на два угруповання членів Державної ради, з приводу завдань установи та доцільності державного фінансування проекту. Меншість вбачала в діяльності такого банку пряму загрозу поміщицькому землеволодінню, а більшість наполягала на негайному створенні банку для вирішення питання селянського малоземелля [20, с. 36]. В результаті з'явилося рішення, що визначатися має не площа землі, яку треба купувати, а сума, яку можна отримати, щоб селяни не сприйняли таку допомогу як право на додатковий наділ. Отже,

банку було поставлене завдання сприяти за допомогою кредиту на купівлю земель покращенню господарського стану селян, що можуть здійснювати необхідні для купівлі землі доплати із власних коштів. Ставилася й політична мета – поширити серед селянського населення повагу до права власності й усунути будь-які ілюзії щодо дарової допомоги і переділу землі [15]. Підтвердженням того, що банк мав кредитувати передусім заможніших селян, може слугувати доплата політика Селянського земельного банку у 1883 – 1895 рр. 1883 р. селяни давали завдаток у розмірі 10% від купівельної ціни землі, у 1890 р. – 27%, а у 1895 р. – вже 34% [11, с. 155].

Імператор Олександр III затвердив проект положення про Селянський земельний банк 18 травня 1882 р. Стратегічне завдання, яке вирішував уряд за допомогою цієї кредитної установи, було сформульовано у ст.1 «Положення»: «Селянський поземельний банк засновується для полегшення селянам усіх найменувань способів купівлі землі в тих випадках, коли володарі землі забажають продати, а селяни – придбати» [21]. За цією дефініцією можна побачити приховане бажання владноможців зберегти становий підхід до землеволодіння, який, у свою чергу, стане фактором, що консервує таку соціальну структуру суспільства. Саме станові засади в організації ринку землі сільськогосподарського призначення, на думку уряду, повинні були запобігти поширенню спекулятивних операцій із землею. Відтак, формулюючи завдання, що ставилися перед новоствореною кредитною установою, влада вимагала за допомогою фінансових заходів «підтримати дворянство і селянство в економічній боротьбі з далекими від землі станами і сприяти розподіленню земельної власності, що найбільше збігається з державними інтересами» [14, с. 20]. Ще одним завданням передбачалося послаблення позицій іноземних колоністів, особливо у Волинській губернії [20, с. 40]. М. Слабченко звернув увагу на час створення Селянського земельного банку: його було створено, коли поміщики опинилися у скрутному становищі через тривале падіння цін на зернові, а державі треба було компенсувати проголошене у 1881 р. зниження викупних платежів та розпочате у 1882 р. скасування подушного податку [26, с. 111].

Створений банк підпорядковувався міністерству фінансів і мав завданням полегшення купівлі землі селянами. Керівним органом була рада у складі керуючого і призначених міністром фінансів 5 членів. При установах Державного банку та казенних палатах відкривалися місцеві відділення, до складу яких входили керуючий, один член за призначенням губернатора і двоє за рекомендацією губернського з селянських справ присутствія. Прийняття рішень було прерогативою центрального управління банку, а регіональні представництва були позбавлені управлінських функцій і виконували роль контор зі оформлення позик [21].

Основним видом діяльності банку було іпотечне кредитування через місцеві відділення, для чого виділялося 5 млн. крб. річно. На цю суму Селянський земельний банк випускав відсоткові папери, так звані «державні свідоцтва», які приносили 5,5% річного доходу. Кредит забезпечувався взятими в заставу землями, а також коштами уряду. Позики для сприяння селянам у купівлі землі дозволялося видавати цілій сільській громаді, селянським товариствам з круговою порукою та окремим селянам, що свідчило про становий характер установи. У кожній окремій місцевості розмір позики під земельні ділянки не міг перевищувати 125 крб. на ревізьку душу при общинному землекористуванні та 500 крб. на окремого господаря при подвірному. Дозволявся продаж селянином земельної ділянки, яка була у заставі, але зі згоди банку. Позики видавалися на 24,5 і 34,5 року. У випадку несплати боргу протягом року, банк мав право

продавати заставлену землю з публічних торгів [7, арк. 3 – 5]. Рада банку рекомендувала, у разі потреби, дробити великі купівлі на дрібні угоди з окремими покупцями [4, с. 26]. 10 квітня 1883 р. відділення банку були відкриті у Волинській, Київській та Подільській губерніях. Керівництво Селянського земельного банку не афішувало цього факту, остерігаючись селянських заворушень. У квітні цього ж року місцеві відділення отримали циркуляр, котрий вимагав обережності у поширенні інформації про діяльність банку, яка б могла підбурити селян і викликати штучне збільшення купівельних операцій з землею [20, с. 38]. Зайва таємничість призвела до розповсюдження різних чуток і появи аферистів, які зловживали необізнаністю селян та укладали з ними угоди на придбання землі, обіцяючи допомогу банку [7, арк. 72 зв.]. Це викликало негативну реакцію генерал-губернатора О. Дрентельна, який у листі до Подільського цивільного губернатора Д. Батюшкова зазначав, що «селяни вважають, що мають переважне право на придбання приватної власності ... думають, що для придбання бажаної ділянки не потрібно навіть згоди власника, ніби зобов'язаного продати їм землю при вираженні ними бажання придбати її. ... селяни думають, що їм достатньо лише заявити про своє бажання отримати позику у відділенні банку і позика ця має бути їм надана ще й у такому розмірі, що на отримані гроші вони можуть придбати бажану кількість землі, навіть зовсім не маючи власних коштів» [7, арк. 49]. Чиновникам доводилося роз'яснювати селянам, що обов'язковою умовою угоди з купівлі землі є згода власника на її продаж [13, с. 67].

Результатом практичної діяльності місцевих відділень стало розширення кола колективних покупців земель за сприяння банку [22]. Дозвіл на здійснення купівлі отримали: 1) кілька сільських громад із круговою порукою щодо внесення платежів, що купують землю у спільну власність; 2) окремі поселення, що не становлять сільської громади, з тим, що мирські ухвали про купівлю землі селянами таких селищ були постановлені за участю не менше двох третин домогосподарів. У червні 1885 р. банк отримав право видавати позики для купівлі землі особам, котрі не належали до селянського стану і мешкали у Вінницькому, Брацлавському, Летичівському, Ушицькому та Ямпільському повітах Подільської губернії [24; 6, с. 151]. На підставі цього змогли взяти позику, наприклад, 68 родин старообрядців у Подільській губернії, які придбали 284 дес. [1].

Вже після початку діяльності Селянського земельного банку з'ясувалися деякі проблеми у його Статуті, оскільки не вказувалося, хто має право проводити спеціальні оцінювання земель у губерніях, де не було земств. Це стосувалося Правобережної України. Після консультацій генерал-губернатора О. Дрентельна з правлінням банку було встановлено, що спеціальне оцінювання земель є прерогативою з'їздів мирових посередників [7, арк. 70 – 72].

Процедура отримання кредиту була складною. Волосні правління були першою ланкою, куди зверталися охочі взяти кредит. Якщо бажання придбати земельну ділянку висловлювала ціла сільська громада, то в правління передавався протокол сільського сходу, де за покупку голосувало не менше 2/3 членів громади, а також поіменний список усіх осіб чоловічої статі даної громади. При купівлі сільським товариством вимагалися списки покупців із вказанням площі майбутніх ділянок землі на кожного господаря. Також необхідно було представити письмове зобов'язання про кругову поруку. Волосні правління засвідчували отримані документи й передавали їх мировим посередникам, які проводили оцінювання земель, що купувалися, засвідчували плани земельних ділянок і

зверталися до відділень Селянського земельного банку з проханням про кредитування покупки [7, арк. 70 – 72]. Покупців землі часто було більше, ніж її продавалося. Наприклад, у 1896 р. поміщик Балтського повіту Васильківський вирішив продати частину маєтку при містечку Ягорлик, площею 1532 кв. дес. за 145540 крб. Бажання купити землю висловили громади 11 навколишніх сіл, які задекларували готовність придбати, за наявності кредиту, земельні ділянки сумарною площею 5083 кв. десятини [9, арк. 4, 11].

У багатьох випадках відділення Селянського земельного банку не могли кредитувати селян через борги, які були на виставлених на продаж маєтках. 1898 року князь Гедройц-Литовський виставив на продаж маєток у с. Сабарові Вінницького повіту, який захотіла придбати громада цього села. Однак у кредиті їй було відмовлено, оскільки маєток оцінювався у 38000 крб., а боргів на ньому було на 42148 крб. Навіть за максимальної позики банку (500 крб. на господаря) 36 потенційних покупців не мали необхідних коштів. Того ж року свій маєток за 900000 крб. виставили на продаж поміщики Рациборовські. Загальна площа маєтку становила близько 5 тис. дес., на ньому був борг у 455258 крб. Зрозуміло, що ніхто з селян 9 сіл, які висловили зацікавленість у покупці, не могли придбати цілий маєток, а продавати його частинами поміщики категорично відмовилися [10, арк. 11 – 14].

Починаючи з 1886 р., Селянський земельний банк почав відбирати землю у несправних платників. Такі землі виставлялися на публічні торги, проте реалізувати їх було складно. Не реалізовані маєтки й ділянки землі переходили у завідування банку. Так іпотечно-кредитна установа зіштовхнулася з новою, не передбаченою при її створенні, обставиною – необхідністю господарювати на землі. Як правило, мова йшла про здавання в оренду. Наприклад, було організовано господарювання у Новокостянтинівському маєтку Подільської губернії. Банк здавав в оренду під посів ярових хлібів 96 дес. та 45 дес. – під випас худоби. Місцеві селяни зобов'язувалися власними силами зорати й засіяти землю, а також зібрати урожай. За вибором управляючого, вони мали власними підводами привезти половину врожаю в маєток і скирдувати його. Таким чином, оренда була натуральною [8, арк. 8 – 8 зв.]. На схожих умовах банк здав в оренду товариствам сіл Росоховате і Луки 44,5 дес. Землі. При цьому в договорі вказувалося, що за кожну необроблену чи незасіяну десятину селяни мали сплачувати штраф – 10 крб. [8, арк. 11]. Блудово-Пустомитський маєток у Волинській губернії (616 дес. земельних угідь), який був у безпосередньому управлінні Волинського відділення, приносив прибутку 2426,47 крб. на рік [3, с. 95].

Дані, що стосуються діяльності Селянського земельного банку за період 1883 – 1891 рр., відображені у таблицях 1, 2 і 3. Проаналізувавши їх, можна зробити висновки про переважання серед клієнтів відділень Селянського земельного банку в губерніях Правобережної України колективних покупців у формі сільських громад і товариств. Це було пов'язано, передусім, із розміром доплат, які становили у цьому випадку від 14,4% до 25,2% вартості покупки. Окремі селяни при купівлі доплачували до 60,7%. Термін, на який бралася позика, теж різнився. Кількість позик на термін 34,5 року становила 67,9% при купівлі товариствами і 75,4% – при купівлі громадами. Щодо купівлі окремими селянами, то у цьому випадку кількість позик, виданих на 24,5 і на 34,5 року, була приблизно рівною. Стосовно площі придбаної землі, то в перерахунку на 1 особу покупців вона становила: для сільських громад – 1,18 дес., для товариств – 1,84 дес., для окремих селян – 1,76 дес.

Таблиця 1

Позики, видані Селянським земельним банком сільським громадам у 1883–1891 рр.
[12, с. 284]

Table 1

Loans issued by the Peasant Land Bank to rural communities in 1883 – 1891 [12, p. 284]

Назва губернії	К-сть сільських громад	К-сть домогосп-в і осіб чоловічої статі у них	Площа придбаної землі, дес.	Сума покупки, крб.			Усього, крб.
				Видано банком позики, крб.		Доплачено громадами, крб.	
				На 24,5 року	На 34,5 року		
Волинська	23	1558/6092	8769	152105	105390	48670	306165
Київська	15	2550/7231	6969	28160	727186	135172	890518
Подільська	21	3797/10652	12739	69000	1024219	173538	1266757
Разом	59	7905/23975	28477	249265	1856795	357380	2458440

Таблиця 2

Позики, видані Селянським земельним банком сільським товариствам у 1883–1891 рр.
[12, с. 285]

Table 2

Loans issued by the Peasant Land Bank to rural societies in 1883 – 1891 [12, p. 285]

Назва губернії	К-сть сільських товариств	К-сть осіб чоловічої статі у них	Площа придбаної землі, дес.	Сума покупки, крб.			Усього, крб.
				Видано банком позики, крб.		Доплачено товариствами, крб.	
				На 24,5 року	На 34,5 року		
Волинська	100	7748	17807	177403	404866	191765	774034
Київська	216	19606	37026	115723	2188304	769881	3073908
Подільська	135	10839	15309	91169	1204307	446995	1742471
Разом	451	38193	70142	384295	3797477	1408641	5590413

За 1883 – 1895 рр. селяни в губерніях Правобережної України за кредитування Селянським земельним банком придбали 153396 дес. землі [5, с. 76] на суму 8452 тис. крб. [25, табл. 50]. Придбана земельна власність характеризувалася стійкістю, оскільки за вказаний період через заборгованість селяни втратили лише 1,2 тис. дес. [11, с. 235].

Таблиця 3

Позики, видані Селянським земельним банком окремим селянам у 1883 – 1891 рр.
[12, с. 286]

Table 3

Loans issued by the Peasant Land Bank to individual peasants in 1883 – 1891 [12, p. 286]

Назва губернії	Кількість домогосподарств	Кількість осіб чоловічої статі у них	Площа придбанної землі, дес.	Сума покупки, крб.			Усього, крб.
				Видано банком позики, крб.		Доплачено селянами, крб.	
				На 24,5 року	На 34,5 року		
Волинська	21	77	195	4684	1140	8192	14016
Київська	69	226	363	9010	12095	36227	57322
Подільська	12	50	65	1555	3234	4516	9305
Разом	102	353	623	15249	16469	48935	80653

У 1895 р. було прийнято новий статут Селянського земельного банку. Реформі банку велику увагу приділив міністр фінансів С. Вітте, який вважав його діяльність млявою через неможливість купувати землю для подальшого її продажу селянам [28, с. 204]. Він вирішив переорієнтувати діяльність банку в бік розширення операцій, підвищення розміру позик, надання установі активнішої ролі під час здійснення угод. Принциповою новизною статуту було встановлення нових термінів кредитування з чітким формулюванням умов повернення коштів і жорсткими санкціями щодо боржників. Було встановлено мінімальний (13 років) і максимальний (51,9 року) терміни повернення позик. За мінімального терміну щорічні платежі склали 11,5%, при максимальному – 6%. Видаючи позику, банк зобов'язував клієнтів не укладати без його згоди орендних угод, не продавати на зруб наявного лісу, не продавати і не зносити наявних будівель [18, с. 238 – 239]. При укладанні угоди на придбання землі банківські представники мали обстежити господарство потенційного клієнта, з'ясувати його платоспроможність тощо. Також банк отримав право самостійно здійснювати купівлю землі у приватних власників з метою перепродажу ділянками селянам. Це було позитивно сприйнято землевладельцями, особливо тими, котрі мали заборгованості, оскільки «...не завжди в даний момент знаходяться покупці взагалі і, зокрема, селяни; ...частими є випадки, коли приватні покупці утримуються від укладання угоди із землевласником в очікуванні або складних для нього часів або моменту примусового продажу заставленого маєтку з публічних торгів за борги» [11, с. 313].

За Статутом 1895 р., банку надавалося право не тільки видавати позики селянам під землю, яку вони купували за кредит від банку, але й видавати позики для сплати боргів приватним особам або приватним кредитним установам за землю, придбану без участі Селянського земельного банку. Основні показники діяльності банку періоду 1895 – 1905 рр. наведено у таблиці 4.

Дані таблиць 6 і 4 демонструють, що сума позики на 1 десятину заставленої земельної власності збільшилася з 59,5 крб. у 1895 р. до 81,2 крб. у 1905 р. Зросла і сума оцінки земель з 82,1 крб. до 116,8 крб., а відсоткове відношення суми виданих позик до оцінки заставленої землі зменшилося з 72,5% до 69,6%.

На середину 1880-х рр. поміщицьке землеволодіння опинилося у важкій ситуації. Істотні труднощі, неминучі при переході до нової організації господарювання, були поглиблені кризою, викликану появою дешевого заокеанського хліба на європейських ринках. Одним із головних напрямів підтримки дворянства стало заснування у 1885 р. Державного дворянського земельного банку, чого прагнули губернські дворянські з'їзди [25, с. 237]. Символічним було затвердження Олександром III закону про створення цього банку в день сторіччя «Жалуваної грамоти дворянству».

Таблиця 4

Позики, видані Селянським земельним банком за період 1895 – 1905 рр. [19, с. 40 – 41]

Table 4

Loans issued by the Peasant Land Bank for the period 1895 – 1905 [19, с. 40 – 41]

Правобережна Україна	1895 р.	1905 р.
Площа прийнятих під заставу земель, тис. дес.	142	407
Сума виданих під заставу землі позик, тис. крб.	8452	33070
Оцінка заставлених земель, тис. крб.	11659	47525

Як і Селянський земельний банк Державний дворянський земельний банк перебував у безпосередньому віданні міністра фінансів. Він теж був становою установою, оскільки позики під заставу земель видавалися виключно спадковим дворянам, які володіли земельною власністю поза межами міст. Термін позики був тривалим і обмежувався строками у 36 років і 7 місяців та 48 років і 8 місяців. Сума кредиту не могла перевищувати 60% вартості маєтку, хоча у виключних випадках допускалася позика, яка становила 75% вартості, чого не могли дозволити собі акціонерні земельні банки. Таке зростання розміру позики могло відбутися у випадку перезастави маєтку із приватної кредитної установи до Державного дворянського земельного банку за наявності відповідного рішення 2/3 членів Ради банку, яке було затверджене міністром фінансів. Відсоткова ставка становила 6,25%. Боржникам, які протягом 6 місяців після останнього строку внесення платежів не змогли погасити заборгованість, загрожував продаж маєтку з публічних торгів [23]. Вартість маєтків, які передавалися у заставу, у кожному окремому випадку визначалася за нормальною чи спеціальною оцінкою. У випадку останньої, на розрахунок впливав фактор прибутковості, тоді як при нормальній оцінці основою розрахунку була земля як товарна вартість. На початках позику давали 5% заставними листами, номіналом у 100, 300, 500, 1000 і 10000 крб. сріблом, які банк самостійно реалізовував з 98%. Цей порядок було змінено у 1889 р., коли було дозволено випуск 5% білетів на суму у 80 млн. крб. номіналом у 100 крб. Ці білети погашалися тиражами двічі на рік, що дало змогу видавати дворянам-позичальникам по 100 крб. готівкою на 100 крб. заявленої позики. Крім того, відсотки за користування позикою було зменшено до 4,5%, а термін користування позикою збільшено до 51 року і 9 місяців [2, с. 25].

У Правобережній Україні відділення Державного дворянського земельного банку діяло лише у Києві. Відділення банку складалося з керуючого, кількох членів-оцінювальників і представників місцевого дворянства, яких обирали на трирічний термін губернські дворянські збори. Керуючого відділенням і членів-оцінювальників призначав міністр фінансів за поданням керуючого банком. Місцеве відділення займалося

розглядом заяв на отримання позики і видавало їх, про розділ і відчуження заставлених маєтків, розглядало оцінки маєтків, які надходили в заставу, наглядало за виконанням позичальниками взятих перед банком зобов'язань, здійснювало господарське завідування маєтками, які перейшли в управління банку, тощо. Особливістю його діяльності було те, що воно не видавало позик дворянам польської національності [19, с. 3]. Станом на 1889 р. у заставу банку дворяни Волинської губернії віддали 3954 дес. землі, за що отримали позику у 184100 крб. і щорічних виплат за відсотками на 9665 крб. У Київській губернії земельної власності було заставлено у 18 разів більше – 71225 дес., що пояснюється наявністю більшої кількості «російських» дворян. За віддану в заставу землю було отримано 5083900 крб. зі щорічним платежем у 264280 крб. 26553 дес. землі було заставлено дворянами Подільської губернії, які отримали 1408900 крб. Відсоткові платежі склали 26553 крб. на рік [16, с. 9].

Зміни в умовах кредитування вимагали нової редакції Статуту банку, який був затверджений 12 червня 1890 р. Замість попередніх двох термінів кредитування встановлювалося 9. Мінімальний термін становив 11 років, а максимальний – 66 років і 6 місяців. У 1891 р., у зв'язку з неврожаєм, дворянству були надані нові пільги, які полягали у скасуванні публікації оголошень про торги маєтками збанкрутілих власників. Окрім того, дворяни отримали право на відтермінуванні боргів до 20 півріч. Пеню із заборгованості було анульовано [17, с. 66]. З 1890 до 1906 рр. позики видавали готівкою за дотримання позичальником двох умов: 1) маєток, що віддавався в заставу, мав бути без боргів; 2) борги мали бути погашені на момент отримання позики [25, с. 246].

З 1894 р. Державному дворянському державному банку було надане право видавати позики спадковим дворянам для купівлі земельної власності в 9-ти західних губерніях (включаючи Правобережну Україну). Цей напрям діяльності банку визначався політичними інтересами, зокрема прагненням кількісно збільшити «російське» землеволодіння. Станом на 1907 р., завдяки кредитам банку, етнічні росіяни купили тут 102 маєтки (424,5 тис. дес.), на що було витрачено 19,4 млн. крб. [17, с. 66]. Основні підсумки діяльності банку в регіоні відображено у таблицях 5 і 6.

Таблиця 5

Розміщення різних типів (за розмірами володінь) земель у заставі Державного Дворянського земельного банку станом на 1897 р. [19, с. 52 – 53]

Table 5

Placement of various types (in size of possessions) of land in the pledge of the State Noble Land Bank as of 1897 [19, p. 52 – 53]

Розмір володіння, дес.	Кількість заставлених володінь	Площа заставлених володінь, дес.
До 100	4	0,3
Від 100 до 500	25	7230,0
Від 500 до 1000	22	14817,0
Від 1000 до 5000	35	140000,7
Понад 5000	5	74000,9
Усього	91	236048,9

Дані таблиці свідчать, що основними позичальниками банку були великі землевласники. Заставлених володінь, площею від 500 до понад 5000 дес., налічувалося 62 із загальної кількості 91, або 68%. Їхня площа становила 228187,9 дес., або 96,7% всієї заставленої землі.

Таблиця 6

Суми виданих Державним дворянським земельним банком позик під заставу земельних володінь за період 1895 – 1905 рр. [19, с. 34 – 37]

Table 6

Amounts issued by the State noble land bank loans secured by land holdings for the period 1895 – 1905 [19, p. 34 – 37]

Правобережна Україна	1895 р.	1905 р.
Площа землі у приватній власності, тис. дес.	6433	6737
Площа заставленої землі, тис. дес.	3568	4435
У тому числі в Держ. дворянському зем. банку	684	1484
Оцінка заставленої землі, тис. крб.	251019	416638
У тому числі в Держ. дворянському зем. банку	61050	151084
Сума виданих позик, тис. крб.	147737	248347
У тому числі в Держ. дворянському зем. банку	35887	91885

Отже, дані таблиці 6.6 демонструють, що сума позики на 1 десятину заставленої земельної власності збільшилася з 52,5 крб. у 1895 р. до 61,9 крб. у 1905 р. Зросла і сума оцінки земель з 89,3 крб. до 101,8 крб., а відсоткове відношення суми виданих позик до оцінки заставленої землі зросло з 58,8% до 60,8%.

Не дивлячись на всі переваги, порівняно з акціонерними земельними банками, діяльність Державного дворянського земельного банку викликала критику. В. Остроградський, дворянин Літинського повіту Подільської губернії, зазначав, що дворянство віддало банку в заставу маєтки, але «...не будучи ні добрими сільськими господарями, ні комерційними людьми швидко проїли й безалаберно витратили отримані під заставу маєтків кошти. Витратили дворяни свої гроші за першою заставною, перезаклали свої маєтки і взяли додаткові позики, які теж проїли, нічого не зробивши для власного господарства. ... Таким чином, сільське господарство тепер у землевласників-дворян перебуває приблизно у такому стані: капіталу вільного, який є головним двигуном сільськогосподарського виробництва, немає. Робочих рук мало і вони з кожним роком дорожчають. Заборгованість маєтків лише банкам сягає 70%, не рахуючи різних приватних боргів. Усі прибутки з маєтків йдуть на покриття банківських відсотків, і, особливо, величезних відсотків місцевим євреям-лихварям. ... Землевласники-дворяни є лише номінальними власниками своїх маєтків» [27, с. 855 – 856].

Заставлений у Державному дворянському земельному банку маєток (або його частина) міг перейти до нових власників, у тім числі й до не дворян. Шляхи такого переходу були різними: спадкування, заповіт, продаж. Якщо заставлений маєток змінював власника, то на нового власника переносився борг попереднього. Поділ заставленого маєтку і відчуження його частини допускалося лише з дозволу банку з правом вимоги дострокового погашення частини чи всього боргу. У випадку переходу

до особи, яка не належала до спадкового дворянства, новий власник був зобов'язаний сплатити весь борг у встановлений термін (5 – 10 років) [25, с. 251].

За несплату боргів Державний дворянський земельний банк мав право реалізувати заставлену власність на публічних торгах. Наприклад, у 1890 р. було виставлено на торги 2 маєтки у Волинській губернії (1443 дес.), які були заставлені за 62885 крб., 1 – у Київській (1775 дес.), заставлений за 20031 крб., і 10 – у Подільській (21326 дес.), сума застави яких складала 1510200 крб. Станом на 1 січня 1891 р. залишилися не проданими по одному маєтку у Волинській і Київській губерніях, площею, відповідно, 400 і 1775 дес., і 5 – у Подільській, загальною площею у 7286 дес. [12, с. 264]. Проте, навіть після публікації про продаж, боржник ще міг врятувати майно, якщо до початку торгів вносив у місцеве відділення Державного дворянського земельного банку або Державного банку суму, за несплату якої маєток виставляли на продаж. Перші торги призначали через шість тижнів після публікації оголошення, другі, якщо майно не було продано, – через два тижні після перших. Маєток виставляли на продаж у повному складі з усіма орними землями, лісами, садами, будівлями, худобою, сільськогосподарськими знаряддями і реманентом тощо. Якщо маєток не реалізовувався (за мінімальною ціною) і під час других торгів, то він залишався у власності банку. Однак банк не мав права створювати власний земельний фонд, тому протягом двох років мусив продати маєток, у тому числі частинами, за ринковою ціною чи на банківських торгах. При цьому покупець міг стати або позичальником банку, або заплатити готівкою [25, с. 253 – 254].

Висновки. Реалізація реформи 19 лютого 1861 р. довела необхідність функціонування в аграрному секторі економіки установ іпотечного кредиту. Характерно, що приватні установи такого типу, створені на капіталістичних засадах, з'явилися на два десятиліття раніше. Однак Російська імперія ні у політичному, ні у соціальному відношеннях так і не змогла до кінця XIX ст. вийти із середньовічної парадигми розвитку. Свідченням цього стала поява і функціонування Селянського і Дворянського земельних банків.

Conclusions. Thus, the implementation of reform as of 19th February, 1861 proved the necessity of mortgage loan institutions in the agricultural sector. Notably, private institutions of this type, established on capitalistic grounds, were formed two decades earlier. But the capitalist Russian Empire could not leave the Medieval paradigm of development both in political and social terms. The evidence of this were Peasants' Land Bank and Nobles' Land Bank that came into existence.

Використана література

1. Бендюг, В. Російські старовіри на Поділлі (Господарська діяльність старообрядців) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.h.ua/story/100952>.
2. Варшавский, Л.М. Банки и банкирские конторы Российской империи [Текст] / Л.М. Варшавский. – Москва : типография И.М. Машистова, 1910. – 211 с.
3. Венгерська, В.О. Окремі особливості діяльності Волинського відділення Селянського поземельного банку в умовах реалізації двох земельних реформ [Текст] / В.О. Венгерська // Волинські історичні записки. – Житомир, 2008. – Т. 1. – С. 92 – 98.
4. Венгерська, В.О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. [Текст] / В.О. Венгерська. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1997. – 40 с.
5. Воблий, К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: У 3 т. [Текст] / К.Г. Воблий. – Т. 2. – Київ : Всеукраїнська академія наук, 1930. – 245 с.
6. Гурьев, А.Н. Очерки развития кредитных учреждений в России [Текст] / А.Н. Гурьев // История России: Кредитная система. – Москва : ЮКИС, 1995. – С. 7 – 216.
7. Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3485, 130 арк.
8. Держархів Хмельницької області, ф. 234, оп. 1, спр. 13, 53 арк.
9. Держархів Хмельницької області, ф. 234, оп. 1, спр. 1265, 17 арк.
10. Держархів Хмельницької області, ф. 234, оп. 1, спр. 8543, 27 арк.

11. Зак, А.Н. Крестьянский поземельный банк (1883 – 1910) [Текст] / А.Н. Зак. – Москва : типогр. А.А. Левенсон, 1911. – 607 с.
12. Ежегодник Министерства финансов. Выпуск XXI. – Санкт-Петербург : типография В. Киришбаума, 1894. – 544 с.
13. Кимитака, Мацузато. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861 – 1917 гг.) [Текст] / Мацузато Кимитака // Український гуманітарний огляд. – Київ : Критика, 2003. – Вип. 9. – С. 62 – 121.
14. Кириченко, В.Є. Правосуб'єктність клієнтів Селянського поземельного банку [Текст] / В.Є. Кириченко // Учёные записки Таврического Национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – Т. 21 (60). – № 2. – 2008. – С. 20 – 27.
15. Кириченко, В.Є. Реформа Селянського поземельного банку 1895 р. (причини і передумови) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portAl/soc_gum/0ib/2009_3/PB.../PB-3_16.pdf.
16. Количество земли, заложенной в земельных банках, сумма ссуды и размеры платежа процентов на десятину по губерниям // Временник Центрального Статистического Комитета Министерства внутренних дел. – 1889. – № 8. – 26 с.
17. Краснікова, О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861 – 1918 рр.) [Текст] / О.М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 64 – 69.
18. Краснікова, О.М. Правове регулювання фінансово-кредитної діяльності Селянського поземельного банку в Україні на рубежі двох століть (XIX – XX) [Текст] / О.М. Краснікова, Д.А. Селіхов // Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук: 36. наук. праць молодих учених ПДСГІ. – Полтава, 1997. – № 19. – С. 232 – 243.
19. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России / Сост. Н.А. Проскурякова. Отв. ред. А.П. Карелин. – Москва : изд-во АН СССР, 1980. – 79 с.
20. Опря, А.В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні [Текст] / А.В. Опря. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 140 с.
21. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. III. – Т. 2, 1882 р. – № 894 «Высочайше утвержденное Положение о Крестьянском Поземельном Банке». – Санкт-Петербург, 1886. – С. 218 – 221.
22. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. III. – Т. 3, 1883 р. – № 1748 «О дополнении статьи 16 Положения о Крестьянском Поземельном Банке». – Санкт-Петербург, 1887. – С. 403.
23. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. III. – Т. 5, 1885 р. – № 3016 «Высочайше утверждённое Положение о Государственном Дворянском Земельном Банке». – Санкт-Петербург, 1887. – С. 263 – 268.
24. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. III. – Т. 5, 1885 р. – № 3051 «О разрешении Крестьянскому Поземельному Банку выдачи ссуд для покупки земель не принадлежащим к крестьянскому сословию земледельцам некоторых уездов Херсонской и Подольской губерний». – Санкт-Петербург, 1887. – С. 306.
25. Проскурякова, Н.А. Земельные банки Российской империи [Текст] / Н.А. Проскурякова. – Москва : РОССПЭН, 2002. – 520 с.
26. Слабченко, М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: В 2-х томах [Текст] / М.Є. Слабченко. – Т. 2. – Київ : Держвидав України, 1927. – 271 с.
27. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XXXI: Подольская губерния. – Санкт-Петербург, 1903. – 1112 с.
28. Шевченко, В.М. «Материалы по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. [Текст] / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 203 – 212.

References

1. Bendiuh V. Rosiiski staroviry na Podilli (Hospodarska diialnist staroobriadtsiv) [Russian old believers in Podillia (Economic activity of the old believers)] [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://www.h.ua/story/100952>.
2. Varshavskiy L.M. Banki i bankirskiye kontory Rossiyskoy imperii [Banks and Banking Offices of the Russian Empire]. Moskva, tipografiya I.M. Mashistova, 1910, 211 p.
3. Venherska V.O. Okremi osoblyvosti diialnosti Volynskoho viddilennia Selianskoho Pozemelnoho banku v umovakh realizatsii dvokh zemelnykh reform [Separate features of the Volyn branch of the Peasant Land Bank in the implementation of two land reforms]. Volynski istorychni zapysky. Zhytomyr, 2008, T. 1, pp. 92 – 98.

4. Venherska V.O. Utvorennia ta diialnist derzhavnykh bankivskykh ustanov na Pravoberezhnii Ukraini u druhii polovyni XIX st. [Formation and activities of state-owned banking institutions in the Right-Bank Ukraine in the second half of the XIX century]. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1997, 40 p.
5. Voblyi K.H. Narysy z istorii rosiisko-ukrainskoi tsukroburiakovoi promyslovosti. U 3 t. [Essays on the history of the Russian-Ukrainian sugar beet industry], T. 2, Kyiv, Vseukrainska Akademiia Nauk, 1930, 245 p.
6. Guriev A.N. Ocherki razvitiia kreditnykh uchrezhdenij v Rossii [Essays on the development of credit institutions in Russia]. Istoriiia Rossii, Kreditnaia sistema. Moskva, YuKIS, 1995, pp. 7 – 216.
7. Derzharkhiv Khmelnytskoji oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], f. 112, op. 2, spr. 3485, 130 ark.
8. Derzharkhiv Khmelnytskoji oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], f. 234, op. 1, spr. 13, 53 ark.
9. Derzharkhiv Khmelnytskoji oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], f. 234, op. 1, spr. 1265, 17 ark.
10. Derzharkhiv Khmelnytskoji oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], f. 234, op. 1, spr. 8543, 27 ark.
11. Zak A.N. Krestianskii pozemelnyi bank (1883 – 1910) [Peasant Land Bank]. Moskva, tipografia A.A. Levenson, 1911. 607 p.
12. Ezhegodnik Ministerstva finansov [Yearbook of the Ministry of Finance]. Vypusk XXI. Sankt-Peterburg, tipografia V. Kirshbauma, 1894, 544 p.
13. Kimitaka Matsuzato. Iz komissarov antipolonizma v prosvetiteli derevni: mirovye posredniki na Pravoberezhnoj Ukraine (1861 – 1917 gg.) [From the commissars of anti-polonism to the village enlighteners: world mediators in Right Bank Ukraine]. Ukraïnskyi humanitarnyi ohliad, Kyiv, Krytyka, 2003, Vol. 9, pp. 62 – 121.
14. Kyrychenko V.E. Pravosub'ektnist klientiv Selianskoho pozemelnoho [The legal personality of the clients of the Peasant Land Bank]. Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Seria: "Yuridicheskie nauki". T. 21 (60), No. 2, 2008, pp. 20 – 27.
15. Kyrychenko V.E. Reforma Selianskoho pozemelnoho banku 1895 r. (prychyny i peredumovy) [The reform of the Peasant Land Bank] [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: [http://: www.nbu.gov.ua/ portAl/soc_gum/0ib/2009_3/PB.../PB-3_16.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portAl/soc_gum/0ib/2009_3/PB.../PB-3_16.pdf).
16. Kolichestvo zemli, zalozhennoi v zemelnykh bankakh, summa ssudy i razmery platezha protsentov na desiatinu po guberniiam [The amount of land pledged in land banks, the amount of the loan and the payment of interest on tithes by province]. Vremennik Tsentralnogo Statisticheskogo Komiteta Ministerstva vnutrennikh del. No. 8, 1889, 26 p.
17. Krasnikova O.M. Z istorii stanovlennia i funktsionuvannia zemelnykh bankiv v Ukraini (1861 – 1918 rr.) [From the history of the establishment and functioning of land banks in Ukraine]. Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal, 1999, No. 6, S. 64 – 69.
18. Krasnikova O.M., Selikhov D.A. Pravove rehuliuвання finansovo-kredytnoi diialnosti Selianskoho pozemelnoho banku v Ukraini na rubezhi dvokh stolit (XIX – XX) [Legal regulation of financial and credit activities of the Peasant Land Bank in Ukraine in the turn of two centuries (XIX – XX)]. Aktualni problemy pryrodnychyykh i humanitarnyykh nauk. Zb. nauk. prats molodykh uchennykh PDSHI, Poltava, 1997, No. 19, pp. 232 – 243.
19. Materialy po istorii agrarnyykh otnoshenij v Rossii v kontse XIX – nachale XX vv. Statistika dolgosrochnogo kredita v Rossii [Materials on the history of agrarian relations in Russia at the end of the nineteenth and early twentieth centuries. Long-term loan statistics in Russia]. Sost. N.A. Proskuriakova. Otv. red. A.P. Karelin. Moskva, izd-vo AN SSSR, 1980, 79 p.
20. Opria A.V. Rol Selianskoho pozemelnoho banku v provedenni stolypinskoi ahrarnoi reformy v Ukraini [The role of Peasants Land Bank in conducting the Stolypin Agrarian reform in Ukraine]. Kamianets-Podilskyi, Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet, redaktsiino-vydavnychiy viddil, 2006, 140 p.
21. Povne zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii. Zibr. III. T. 2, 1882 r. No. 894. "Vysochaishe utverzhdennoe Polozhenie o Krestianskom Pozemelnom Banke" [The Hugiast Approved Regulation on the Peasant Land Bank]. Sankt-Peterburg, 1886, P. 218 – 221.
22. Povne zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii. Zibr. III. T. 3, 1883 r. No. 1748. "O dopolnenii statii 16 Polozheniia o Krestianskom Pozemelnom Banke" [On the addition of Article 16 of the Regulations on the Peasant Land Bank]. Sankt-Peterburg, 1887, P. 403.
23. Povne zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii. Zibr. III. T. 5, 1885 r. No. 3016. "Vysochaishe utverzhdennoe Polozhenie o Gosudarstvennom Dvorianskom Zemelnom Banke" [The Hugiast Approved Regulation on the State Nobility Land Bank]. Sankt-Peterburg, 1887, P. 263 – 268.
24. Povne zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii. Zibr. III. T. 5, 1885 r. No. 3051. "O razreshenii Krestianskomu Pozemelnomu Banku vydachi ssud dlia pokupki zemel ne prinadlezhashchim k krestianskomu sosloviu

- zemledeltsam nekotorykh uezdov Khersonskoi i Podolskoi gubernii” [About permission to the Peasant Land Bank to issue loans for the purchase of land not belonging to a peasant farm to farmers in some of the counties of Kherson and Podolian provinces]. Sankt-Peterburg, 1887. P. 306.
25. Proskuriakova N.A. Zemelnye banki Rossiiskoi imperii [The land banks of the Russian Empire] Moskva, ROSSPEN, 2002. 520 p.
26. Slabchenko M.E. Materialy do ekonomichno-sotsiialnoi istorii Ukrainy XIX st. V 2-kh tomakh [Materials for the economic-social history of Ukraine in the nineteenth century]. T. 2. Kyiv, Derzhvydav Ukrainy, 1927, 271 p.
27. Trudy mestnykh komitetov o nuzhdakh selskokhoziaistvennoi promyshlennosti [Works of local committees on the needs of the agricultural industry]. T. XXXI, Podolskaia gubernia. Sankt-Peterburg, 1903, 1112 p.
28. Shevchenko V.M. “Materialy po statistike dvizheniia zemlevladiiia v Rossii” yak dzherelo vyvchennia evoliutsii pozemelnykh vidnosyn v Ukraini druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [“Materials on the statistics of land ownership in Russia” as a source for studying the evolution of land relations in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2006, No. 6. pp. 203 – 212.

Отримано 05.04.2018